

Connectieven, spreker-betrokkenheid en semantische lagen Hoe *daarom* en *dus* zich gedragen in niet-declaratieve omgevingen

Henk Pander Maat & Liesbeth Degand*

Abstract

This article presents an analysis of the Dutch causal connectives *dus* ('so') and *daarom* ('that's why' / 'for this reason') in interrogative and imperative sentences. Two issues are at stake. First, it is generally assumed that connectives in non-declarative contexts mark speech-act relations, that is they make explicit the reason for issuing an utterance. However, a more detailed examination in terms of Dik's FG-framework, using both introspective and corpus data, reveals that connectives in non-declarative contexts may relate different semantic entities, often at other (lower) levels than the utterance level. *Daarom* selects only propositional referents as its second relational segment, while *dus* may operate on attitudes and utterances as well in the second segment. The second theoretical issue under investigation is how the FG-layers relate to the concept of Speaker Involvement, which has been proposed earlier by the authors as the primary dimension that distinguishes connectives in the same field. On the basis of the corpus data it is argued that the distribution and meaning of connectives cannot be fully accounted for in terms of the FG-layers they bring into play, and that a more abstract notion such as Speaker Involvement is needed as well. Nevertheless, the FG-notion of layering is shown to be very fruitful in research into coherence relations and connectives.

1 Inleiding

Sommige causale connectieven kunnen voorkomen in motiveringen die gekoppeld zijn aan niet-declaratieve zinstypen. Het inmiddels stereotiepe voorbeeld van Sweetser (1990:77) is:

(1) What are you doing tonight, because there's a good movie on.

Ook in het Nederlands zijn zulke constructies mogelijk. In voorbeeld (2), afkomstig uit het Corpus Gesproken Nederlands, speelt men een spelletje waarin punten beloofd worden met symbolische stukjes goud:

(2) A ggg. oké. ik heb uh drie puntjes gescoord.
B zo. hatsiekiedee.
A die.
B en that's it.
A *dus* mag ik drie goud?

Deze voorbeelden drukken een *speech-act*-relatie uit (Sweetser 1990, Pander Maat & Degand 2001:225-226; we spreken verder van 'taalhandelingsrelatie'). In het Nederlandse voorbeeld wordt het connectief *dus* gebruikt om een verband te leggen tussen twee uitingen, waarbij de uiting in S1 (*ik heb drie puntjes gescoord*) het stellen van de vraag in S2 (*mag ik drie goud*) motiveert.

In Sweetser's (1990) domeintheorie wordt gesteld dat connectieven (maar ook modale werkwoorden en bijwoorden) kunnen functioneren op drie verschillende

niveaus of domeinen: het inhoudelijke (content), het epistemische en het taalhandelingsdomein. (noot 1) In (3) en (4) zien we voorbeelden van inhoudelijke causale relaties, (5) en (6) illustreren epistemische relaties:

- (3) Het ijzelt vanavond. Daarom is het glad op de weg.
- (4) Ik moest nog werken. Daarom ging ik naar huis.
- (5) Het ijzelt vanavond. Dus zal het wel glad zijn op de weg.
- (6) Het licht brandt bij de burens. Dus ze zijn terug van vakantie.

Het verschil tussen (3) en (4) is dat in (3) sprake is van een oorzaak-gevolg relatie en in (4) van een reden-handelingsrelatie; men spreekt ook wel van *non-volitionele* en *volitionele* relaties. Het verschil tussen (5) en (6) is dat in (5) de redenering de richting volgt van de causaliteit in de wereld, terwijl in (6) wordt teruggeredeneerd van gevolg naar oorzaak (men spreekt hier van *abductie*).

Welke relatie door een connectief wordt uitgedrukt, kan volgens Sweetser alleen contextueel worden bepaald: "Given sufficient context, we can almost always force either a content-conjunction reading or an epistemic-conjunction reading" (Sweetser 1990:77). De relatie op taalhandelingsniveau vormt echter een uitzondering op deze regel: "(...) if an utterance is imperative or interrogative in form, then it cannot reasonably be causally conjoined to another utterance except at the speech-act level;" (Sweetser 1990:78).

In dit artikel willen we de taalhandelingsrelatie nauwer onder de loep nemen. Enerzijds willen we onderzoeken of, in navolging van Sweetser, causaal verbonden interrogatieven en imperatieven inderdaad systematisch functioneren op het taalhandelingsniveau. Anderzijds willen we nagaan hoe de Nederlandse voorwaarts causale connectieven (noot 2) *dus* en *daarom* zich in een dergelijke context gedragen. We hebben elders reeds betoogd dat het Nederlands restricties kent op de domeinen waarin connectieven kunnen voorkomen (Degand 2001, Degand & Pander Maat 2003, Pander Maat & Degand 2001, Pander Maat & Sanders 2000, Pit 2003, Pit, Pander Maat & Sanders 1997). In de taalhandelingsrelatie in (2) lijkt *daarom* niet te kunnen worden gebruikt. De vraag rijst of dit het gevolg is van een syntactische incompatibiliteit met de interrogatieve modus van de tweede zin, dan wel of er een semantische incompatibiliteit bestaat tussen *daarom* en het taalhandelingsdomein. Terwijl dergelijke niet-declaratieve voorbeelden in introspectief werk gebruikt worden om verschillen tussen connectieven te illustreren en om Sweetser's domeintheorie te staven, is er zelden authentiek materiaal gepresenteerd, wellicht omdat deze voorbeelden zo weinig frequent zijn. Daarom is een systematische analyse van causale connectieven in niet-declaratieve contexten gewenst.

De invalshoek die we daarbij kiezen is de vraag naar de relatie tussen de semantische kenmerken van *dus* en *daarom* enerzijds en hun syntactische distributie anderzijds. Om te beginnen lijken de connectieven te verschillen in de restricties die ze opleggen aan de modus van de uiting waarin ze voorkomen. In eerder werk (Pander Maat & Degand 2001, Degand & Pander Maat 2003) hebben we betoogd dat hoog subjectieve connectieven (cf. infra) zoals *want* en *dus* kunnen voorkomen in niet-declaratieve contexten met relaties op het niveau van de taalhandeling, terwijl connectieven zoals *omdat* en *daarom*, die een mindere mate van subjectiviteit uitdrukken, dit niet kunnen. De verklaring hiervoor was geheel semantisch: taalhandelingsrelaties vormen hoog subjectieve contexten, waarin alleen hoog subjectieve connectieven passen (zie par. 2). De combineerbaarheid van deze

subjectieve connectieven met vraagzinnen zou echter ook simpelweg verklaard kunnen worden uit hun woordsoort: nevenschikkende voegwoorden als *want* en *dus* kunnen nu eenmaal per definitie verbonden worden met alle syntactische modi; *maar* en *en* kunnen dat ook. Evenzo is het logisch dat onderschikkende voegwoorden als *omdat* niet kunnen worden gecombineerd met interrogatieven en imperatieven, terwijl voegwoordelijke bijwoorden als *daarom* en *daarentegen* per definitie nooit voorop kunnen staan in niet-declaratieve zinnen. Vergelijk:

- (7) (Kaartjesverkoopster in bioscoop tegen kind:)
Deze film is voor twaalf jaar en ouder. **Daarom* hoe oud ben je?

De woordklasse is echter geen afdoende verklaring. Ten eerste komt *dus* niet alleen voor als voegwoord, maar ook als bijwoordelijk element dat op allerlei plaatsen in de zin kan staan. In het corpus dat werd gebruikt door Pander Maat & Sanders (2000), vertoonde 76% van de fragmenten bijwoordelijk gebruik van *dus*. Ook in vraagzinnen kan *dus* bijwoordelijk gebruikt worden:

- (8) Jij gaat tóch al naar de bibliotheek vanmiddag.
(a) *Dus* kun jij mijn boeken ook even terugbrengen?
(b) Kun jij *dus* mijn boeken ook even terugbrengen?
(c) Kun jij mijn boeken *dus* ook even terugbrengen?

Ten tweede kan het bijwoord *daarom* wel degelijk in een vraagzin voorkomen, zolang het niet aan het begin staat. Vergelijk het volgende voorbeeld, afkomstig uit een roman:

- (9) Zelfs Patrick, die op door-de-weekse dagen meestal door de wekker heen sliep en door zijn moeder praktisch uit bed gesleurd moest worden, was deze zondagochtend wakker toen de zon net over de horizon gluurde. Dat gebeurde al vroeg, want het was de eerste dag van de wintertijd. De vorige avond had hij alle klokken in huis een uur achteruit gezet. Was hij *daarom* zo vroeg wakker?

De relatie in dit fragment is non-volitioneel (oorzaak-gevolg). Wanneer de vraagzin echter een taalhandelingsrelatie onderhoudt met het vorige segment, kan *daarom* niet worden gebruikt:

- (7)b Deze film is voor 12 jaar en ouder. *Hoe oud ben je *daarom*?

Om deze twee redenen proberen we de distributiever schillen niet primair te koppelen aan de woordklasse van het betreffende connectief, maar aan zijn betekenis. Verschillen in woordklasse zijn in ons perspectief eerder een bijverschijnsel van de verschillen in semantisch profiel van de betreffende connectieven, net zoals de genoemde distributiever schillen dat zijn. Bouwend op eerder werk willen we dit semantische profiel beschrijven in termen van de mate van Spreker-Betrokkenheid (SB) die een connectief meebrengt (par. 2). In dit onderzoek gaan we echter meer dan tot dusver in op de grammaticale contexten die samengaan met een gegeven semantisch profiel. De relatie tussen de semantische en de grammaticale kenmerken willen we hier in kaart brengen met de semantische lagen die onderscheiden zijn in het kader van Diks Functionele Grammatica (Dik 1997a,b; Vet 1998a,b). We willen

nagaan in hoeverre het SB-profiel van connectieven samenhangt met de semantische lagen waarop zij betrekking hebben. Op die manier hopen we het begrip SB uit te werken en te verhelderen.

De opbouw van het artikel is verder als volgt. In paragraaf 2 omschrijven we het spreker-betrokkenheid als eigenschap van connectieven. In paragraaf 3 geven we een overzicht van de semantische lagen die in FG worden onderscheiden. We beschrijven vervolgens in paragraaf 4 op introspectieve wijze hoe *dus* en *daarom* zich verhouden tot deze semantische lagen; in paragraaf 5 doen we dat in het bijzonder voor niet-declaratieve contexten. Daaruit vloeien hypothesen voort die getoetst worden in een corpusanalyse (par. 6, 7 en 8). In paragraaf 9 bespreken we een specifiek metacommunicatief gebruik van *dus en daarom*, en we besluiten met conclusies (par. 10).

2 *Spreker-betrokkenheid en Connectieven*

In eerder werk (Pander Maat & Degand 2001, Degand & Pander Maat 2003) hebben we beargumenteerd dat causale connectieven geordend kunnen worden op een schaal van Spreker-Betrokkenheid (SB). SB is een karakteristiek van de relatie die wordt uitgedrukt door het connectief en verwijst naar de mate waarin de spreker impliciet betrokken is bij het tot stand brengen van de causale relatie. Vier relationele kenmerken kunnen de sprekersassumpties op de voorgrond brengen en op die wijze de graad van SB van de relatie doen toenemen:

- (i) De mate waarin de causale relatie in de tekst correspondeert met een relatie in de wereld buiten de spreker: hoe lager deze correspondentiegraad, hoe hoger de graad van SB (zie voorbeeld (10));
- (ii) De mate waarin de relatie gebaseerd is op assumpties van een bewust handelende of conceptualiserende participant: hoe hoger deze bewuste betrokkenheid, hoe hoger de graad van SB;
- (iii) De mate van impliciete realisering van de protagonist: hoe impliciet de protagonist, hoe hoger de graad van SB; bij expliciete realisering wordt de protagonist deel van de inhoud van de uiting; een hoge SB wordt gedefinieerd als een belangrijke aanwezigheid 'achter de schermen';
- (iv) De afstand tussen spreker en participant en die tussen het moment van spreken en het moment waarop de relatie zich afspeelt: hoe korter deze afstand, hoe hoger de graad van SB. Dat wil bijvoorbeeld zeggen dat relaties met eerste- en tweede-persoonsparticipanten subjectiever zijn dan die met derde-persoonsparticipanten.

De relaties met de hoogste SB zijn die relaties die door een impliciet gehouden spreker gelegd worden in het hier en nu van de spreek situatie (*taalhandelingsrelaties*). De relaties met de laagste SB zijn de relaties waarin twee situaties in de wereld met elkaar in feitelijk causaal verband worden gebracht, waarbij de spreker zich op de achtergrond houdt (non-volitionele relaties, zie (3) hierboven). Tussen deze twee polen bevinden zich nog de volitionele relaties zoals die in (4) hierboven en de epistemische relaties zoals die in (5) en (6) hierboven. Epistemische causale relaties hebben een hogere mate van SB dan volitionele relaties, omdat het consequens van de relatie hier geen gebeurtenis in de externe realiteit is maar een attitude; abductieve relaties zoals in (6) scoren hoger op de SB-schaal dan andere epistemische relaties

omdat in abductie meer afstand wordt genomen van de causale relatie in de externe realiteit (voor meer details zie Pander Maat & Degand (2001)).

SB heeft niet alleen betrekking op de causale relaties. Ook causale connectieven, als prototypische markerings van deze relaties, kunnen op de SB-schaal worden geordend. De plaats die een connectief op de schaal inneemt, weerspiegelt zich in grote lijnen in zijn distributie: in het algemeen zal een connectief met een hoge SB voorkomen in contexten die daarmee in overeenstemming zijn. Daardoor wordt het mogelijk het gebruik van de connectieven te voorspellen (Pander Maat & Degand 2001).

Maar er is geen een-op-een relatie tussen graden van SB en bepaalde coherentierelaties. Een relatie kan nog verschillende graden van SB toelaten. Een connectief kan dus een gegeven relatie meer of minder subjectief maken. Maar er zijn wel grenzen aan het toepassingsgebied van een connectief. In sommige contexten kan een connectief onaanvaardbaar zijn, namelijk wanneer het een graad van SB uitdrukt die buiten het bereik van de relatie ligt. Vergelijk:

(10) Het licht brandt, *?daarom / dus* zijn de burens thuis.

De relatie in (10) is een abductieve epistemische relatie. Zo'n relatie wordt gekenmerkt door een hoge graad van SB: ze is niet aanwezig in de externe realiteit en ze veronderstelt een impliciete, eerste-persoonsprotagonist, op wiens assumpties de relatie gebaseerd is (dat je op basis van het feit dat het licht brandt kunt concluderen dat de burens thuis zijn). In een dergelijke context passen enkel connectieven met een hoge graad van SB, zoals *dus*, en is *daarom* niet geschikt omdat het een te lage graad van SB uitdrukt.

Wat is nu binnen het SB-perspectief tot dusver de verklaring voor de combineerbaarheid van connectieven met een hoge graad van SB met interrogatieve zinnen in taalhandelingsrelaties? Zulke relaties moeten om de volgende redenen aan de top van de SB-hiërarchie worden geplaatst:

- De relatie wordt gelegd door een impliciete spreker.
- De relatie wordt gelegd in het 'hier en nu' van de spreek situatie.
- De relatie steunt op assumpties ten aanzien van de motivatie voor taaluitingen die voor rekening komen van de spreker.

Om een idee te krijgen van de kracht van de genoemde assumpties vergelijken we de volgende voorbeelden.

(11)a Er is een probleem. *Daarom* moeten we wat doen.

(11)b Er is een probleem. *Dus* we moeten wat doen.

(11)c Er is een probleem. *Dus* wat doen we?

De assumptie dat er bij problemen iets gedaan moet worden, wordt in (11)b als sterker gepresenteerd dan in (11)a. Door het gebruik van *dus* geeft de spreker te kennen dat hij aanneemt dat de hoorder een soortgelijke conclusie zou trekken, met het gebruik van *daarom* is dit niet het geval. Dit verklaren we doordat het connectief *dus* een hogere mate van SB uitdrukt dan *daarom*. Maar waar het ons hier om gaat is het verschil tussen (11)b en (11)c. De assumptie die in (11)c onderliggend is, is niet alleen de assumptie dat er bij problemen iets gedaan moet worden. In (11)c wordt ook

verondersteld dat de toehoorder bereid is om, gezien het feit dat er een probleem is, terstond te gaan nadenken over de vraag wat er dan gedaan moet worden en daar iets over te zeggen.

Tot zover een verklaring in termen van SB. Maar de vraag blijft wel waarom laag-subjectieve connectieven als *daarom* überhaupt voorkomen in vraagzinnen. Er lijkt dus geen syntactische incompatibiliteit te bestaan tussen *daarom* en de interrogatieve modus (cf. par. 1). Toch is het niet aannemelijk dat *daarom* in (9) wordt gebruikt om de vraag als taalhandeling te motiveren. Sweetser neemt dus ten onrechte aan dat causaal verbonden interrogatieven systematisch tot het taalhandelingsdomein behoren (cf. par. 1). Er moet een ander *niveau* zijn in de voorgaande zin waarop *daarom* van toepassing is, en wel een niveau dat past bij de minder hoge graad van SB die eigen is aan *daarom*.

Zoals reeds vermeld willen we trachten aan te tonen dat die niveaus waarop connectieven functioneren geformuleerd kunnen worden in termen van de semantische lagen die in Diks Functionele Grammatica (FG) onderscheiden worden. Ten opzichte van de domeintheorie van Sweetser en de schaal van Spreker-Betrokkenheid zoals hierboven beschreven, biedt het FG-model van semantische lagen het voordeel dat het om een semantische organisatie gaat die directe grammaticale gevolgen heeft op zinsniveau, m.a.w. de keuze van de ene of de andere laag is gekoppeld aan grammaticale kenmerken. We willen dus nagaan of de onderscheiding in semantische lagen à la FG een geschikt apparaat is om de relatie te expliciteren tussen de semantische kenmerken van de connectieven (hun SB-profiel) en de syntactische lagen waarop ze opereren (zie par. 4).

3 Semantische lagen in FG

We volgen hier in grote lijnen Diks FG-model (1997a) van semantische lagen met inachtneming van de modificaties daarin voorgesteld door Vet (1998a,b). We schetsen eerst kort de verschillen tussen de modellen van beide auteurs en bespreken daarna de verschillende semantische lagen.

Vet (1998b) wijkt op twee punten af van het lagen-model zoals voorgesteld door Dik (1997a). Het hoogste niveau van de hiërarchie vat hij niet op als speech act maar als uiting ("utterance") en het niveau daaronder noemt hij niet *propositie* maar *utterance content*. We verschillen van Vet op twee terminologische punten. Wij volgen zijn afwijzing van het gebruik van de term *propositie*, omdat het op dit niveau eerder gaat om propositionele attitudes dan om proposities. Maar omdat Vets term *utterance content* voor verwarring zou kunnen zorgen tussen *utterance* aan de ene kant en *propositional content* aan de andere kant, duiden wij dit niveau verder aan als *gemodaliseerde propositie*.

Een tweede verschil is dat we de term *situatie* gebruiken om de referent van de propositionele inhoud aan te duiden, terwijl Vet nog spreekt van *possible fact*. Dit was echter juist de term die Dik (1997a) gebruikt om de referent van "zijn" propositionele niveau aan te duiden; en zoals we net zagen krijgt dit niveau bij Vet een andere naam omdat het ook attitudes van de spreker bevat. In onze benadering is de referent van een propositie een temporeel gelokaliseerde 'state of affairs'. Omdat in het FG-kader de 'state of affairs' (SoA) gebruikt wordt als aanduiding van een niet gelokaliseerde stand van zaken, geven we de voorkeur aan de term *situatie*.

Het model wordt samengevat in Tabel 1. We geven de onderste laag (*terms*) niet weer, omdat die niet van belang is voor de karakterisering van de hier onderzochte connectieven.

Semantische laag	Laag bestaat uit:
<i>Uiting</i> Referent: boodschap	Illocutionaire operator + gemodificeerde propositie [+ illocutionaire satellieten]
<i>Gemodificeerde propositie</i> Referent: attitude	[Modale operator] + propositionele inhoud [+ modale satellieten]
<i>Propositionele inhoud</i> Referent: situatie	Temporele operator + kernpredicatie [+ propositionele satellieten]
<i>Kernpredicatie</i> Referent : gemodificeerde 'event type'	Aspectuele operator + nucleaire predicatie
<i>Nucleaire predicatie</i> Referent: event type	(verbaal) predicaat + termen [+ predicatie satellieten]

Tabel 1. Semantische lagen volgens Vet (1998b) [onze terminologie resp. vertaling]

De lagen zijn hiërarchisch geordend in die zin dat elke laag als component opgenomen is in de laag erboven, samen met operatoren en satellieten die specifiek tot deze laag behoren. Zo wordt, bijvoorbeeld, een *nucleaire predicatie*, viz. de beschrijving van een event type, een *kernpredicatie* door er een aspectuele operator aan toe te voegen (noot 3); een *kernpredicatie* wordt op zijn beurt een *propositionele inhoud* door er een temporele operator aan toe te voegen die de event type situeert op de tijdsas t.o.v. het spreekmoment. Als de propositie gemodificeerd wordt door een modale operator wordt ze een *gemodificeerde propositie*. Deze laag kan dan uiteindelijk tot een *uiting* worden door er een illocutionaire operator aan toe te voegen (zie Dik 1997a, Vet 1998a,b).

Behalve door operatoren kunnen deze semantische entiteiten ook worden gemodificeerd door *satellieten* die tot de desbetreffende laag behoren. Terwijl operatoren typisch grammaticale fenomenen zijn (bv. modus, tijd, aspect), zijn satellieten lexicale toevoegingen. Het zijn optionele elementen, zowel in termen van grammaticaliteit van de zin als in termen van zijn interpretatie. Ze zorgen voor bijkomende informatie.

We gaan nu verder in op de lagen in Tabel 1. De hoogste laag is die van de *uiting*, die wordt opgevat als een communicatieve boodschap. Een *uiting* is een gemodificeerde propositie waarop een illocutionaire operator wordt toegepast. Deze operator geeft zicht op de communicatieve intenties van de spreker; hij manifesteert zich in de declaratieve, interrogatieve, imperatieve of exclamatieve vorm van de *uiting*.

De *uiting* kan ook illocutionaire satellieten bevatten, zie (12) en (13), waarin deze satellieten recursieve zijn:

- (12)a *Eerlijk gezegd* durft mijn broer dat niet.
- (12)b Mijn broer durft dat niet *eerlijk gezegd*.
- (12)c Mijn broer durft dat *eerlijk gezegd* niet.

- (13)a *Alles bij elkaar genomen* is het een slecht plan.
- (13)b Het is een slecht plan *alles bij elkaar genomen*.

In: *Nederlandse Taalkunde* 10 (2), 153-185.

(13)c Het is *alles bij elkaar genomen* een slecht plan.

Het valt op dat elementen als *eerlijk gezegd* en *alles bij elkaar genomen* nogal vrij zijn qua positie in de zin en inversie afdwingen wanneer ze vooropgeplaatst zijn. Dit soort satellieten moet niet worden verward met elementen die alleen vooraan een zin kunnen voorkomen, gevolgd moeten worden door een prosodische of interpunctiescheiding, en de woordvolgorde onaangetaast laten:

(14)a *Even serieus*, je moet dat natuurlijk niet doen.

(14)b ? Je moet dat natuurlijk niet doen, *even serieus*.

(14)c ? *Even serieus* je moet dat natuurlijk niet doen.

(15)a *Nou*, daar ben ik het niet helemaal mee eens.

(15)b ? Daar ben ik het niet helemaal mee eens, *nou*.

(15)c ? *Nou* daar ben ik het niet helemaal mee eens.

Hoewel dit soort elementen in Dik (1997b:406) als illocutionaire satellieten zijn geanalyseerd, gaat het eigenlijk om iets anders. In recent onderzoek naar de relatie tussen discourse en grammatica (Hannay & Kroon 2005) wordt aangenomen dat elke prosodie- of interpunctie-eenheid correspondeert met een afzonderlijke 'strategische discourse-act', dat wil zeggen met communicatieve stappen die de discourse-producent wil zetten. Hannay en Kroon (2005) onderscheiden tussen *substantiële* en *regulerende* discourse-handelingen. Wanneer een element door interpunctie gescheiden is van de erop volgende uiting, realiseert het zelfstandig een regulerende handeling ten aanzien van de substantiële act die volgt. Een illocutionaire satelliet daarentegen is geïntegreerd in de substantiële act die hij modificeert.

Een niveau lager komen we uit bij de *gemodaliseerde propositie*, die bestaat uit een propositionele inhoud waarop een modale operator wordt toegepast. Een modale operator drukt de attitude van de spreker uit t.o.v. de waarheidswaarde van de propositionele inhoud. Voor het Nederlands (en andere talen) zijn de modale hulpwerkwoorden de belangrijkste modale operatoren (maar zie Hengeveld 1988:138-140, voor alternatieve talige realisaties). Indien geen modale operator aanwezig is, is de default attitude dat de spreker de propositie voor waar houdt. Daaruit volgt dat elke uiting een of andere attitude impliceert, ook al ontbreken modale operatoren vaker dan andere types operatoren. De attitude van de spreker kan overigens ook worden uitgedrukt met modale satellieten zoals *misschien* en *blijkbaar*.

De *propositionele inhoud* bestaat uit een kernpredicatie waarop een temporele operator wordt toegepast. Dit mondt uit in een referentie naar een situatie: een specifieke stand van zaken die temporeel gelokaliseerd is t.o.v. het spreekmoment. De propositie kan eigen satellieten omvatten, die o.a. betrekking kunnen hebben op de lokatie (16), omstandigheden (17) of oorzaak (18) van de beschreven event types (of SoA's).

(16) Ze kuste haar moeder *op het perron*.

(17) Linda stond een sigaret te roken, *terwijl Karel de auto aan het wassen was*.

(18) De boom viel om *door de hevige storm*.

De *kernpredicatie* bevat geen temporele verankering van het event type (zoals, aangeduid door het finiete werkwoord), maar ze geeft nog wel aspectuele informatie

In: *Nederlandse Taalkunde* 10 (2), 153-185.

over de interne dynamiek van het event, zoals het onderscheid tussen perfectief en imperfectief.

Een *nucleaire predicatie* verwijst naar een event type zonder aspectuele informatie. Dit type predicatie komt vaak voor in ingebedde proposities met een non-finit werkwoord (zie 19):

(19) Het is verboden [drank te verkopen aan personen onder de 18].

De nucleaire predicatie tussen haakjes in dit voorbeeld refereert naar elk willekeurig gebeuren waarin iemand drank verkoopt aan iemand onder 18. Nucleaire predicaties kunnen op hun beurt eigen satellieten hebben, die bijkomende informatie kunnen verschaffen over het event type waarnaar verwezen wordt in de predicatie. Zo kunnen bijvoorbeeld bijkomende participanten (*personen onder de 18* in (19)), worden vermeld, maar ook instrumenten en indicaties omtrent middel en wijze.

4 Een verkenning van de lagen waarin *dus* en *daarom* werkzaam zijn

Met welke semantische lagen kunnen *daarom* en *dus* worden gecombineerd? We gaan hier eerst introspectief te werk om een aantal hypotheses te formuleren die we vervolgens in corpora zullen testen (par. 7-8).

In FG zijn de lagen gebruikt om verschillende soorten complementen te classificeren (zie bv. Vismans 1994:146-164, Dik 1997b:93-120). Indien we kunnen bepalen met welke complementsoorten onze connectieven kunnen opereren, stelt ons dat in staat hypotheses te formuleren wat betreft de semantische lagen waarop de connectieven opereren. Aangezien we de graad van SB van deze connectieven al hebben vastgesteld in voorgaand onderzoek biedt dit ons een eerste kans om een relatie te leggen tussen de graad van SB en semantische lagen. In deze paragraaf beperken we ons daarbij tot het tweede segment van de causale relatie, het segment *dus* waarin de connectieven zelf te vinden zijn.

Om te beginnen kijken we hoe *dus* en *daarom* zich verhouden tot (al dan niet gemodificeerde) 'event type-complementen' (lagen 1 en 2 in Tabel 1). We plaatsen hieronder telkens het complement tussen vierkante haakjes, en voegen daarna het connectief in. We plaatsen beide connectieven zo veel mogelijk op dezelfde positie in het complement.

- (20) a Ik zag [hem veel eten]. Complement = event type.
Context: *Hij had veel honger gekregen van de lange wandeling.*
b Ik zag hem *daarom* veel eten.
c Ik zag hem *dus* veel eten.

In (20)b verwijst *daarom* naar de reden voor het vele eten (zijn honger na de lange wandeling). *Dus* daarentegen kan niet worden toegepast op het event type [X veel eten]. In (20)c wordt met *dus* niet verwezen naar de reden van zijn vele eten, maar naar de gevolgtrekking van de spreker ten aanzien van de waarschijnlijke oorzaak voor zijn vele eten, te weten de lange wandeling. De zin vormt een mogelijk antwoord op de vraag: *Waarom denk je dat je hem veel zag eten?* Vergelijk ook een alternatieve voorafgaande zin voor (20)c: *Zoals altijd was hij niet in staat om zichzelf te beheersen bij het buffet.* Onze eerste conclusie luidt dus dat een laag-subjectief connectief als

daarom probleemloos kan opereren op het niveau van de Nucleaire predicatie en de Kernpredicatie. Dit lijkt niet het geval voor een hoog-subjectief connectief als *dus*.

We bekijken vervolgens het functioneren van *dus* en *daarom* in een propositioneel complement dat verwijst naar een situatie:

- (21) a Jan weet (zeker) [dat Peter terug is van vakantie]. Complement = situatie
Context: *Het was wekenlang noodweer in Zuid-Frankrijk*.
b Jan weet (zeker) dat Peter *daarom* terug is van vakantie.
c Jan weet (zeker) dat Peter *dus* terug is van vakantie.

Wederom verwijst *daarom* naar de reden voor de situatie dat Peter terug is van vakantie (het noodweer in Zuid-Frankrijk). Het functioneert dus op de laag van de propositionele inhoud, in een propositie die eventueel in een *omdat*-zin kan worden herhaald (*Jan weet zeker dat Peter terug is van vakantie en hij is terug omdat het noodweer was in Zuid-Frankrijk*). *Dus* daarentegen kan alleen opereren op de hoofdzin (het zeker weten van Jan), m.a.w. het relateert de kennis van Jan aan de voorafgaande context. Deze interpretatie wordt wellicht duidelijker in de volgende context: *Jan heeft Peters auto gezien. Jan weet zeker dat Peter dus terug is van vakantie*. Een propositionele hervatting in een *omdat*-zin is hier niet mogelijk (**Jan weet zeker dat Peter terug is van vakantie en hij is terug omdat Jan Peters auto heeft gezien*). Ook op de propositionele laag lijkt een hoog-subjectief connectief als *dus* niet te kunnen opereren.

We bezien vervolgens complementen die verwijzen naar attitudes (laag van de Gemodificeerde propositie). Dat het in de voorbeelden hieronder gaat om zulk soort complementen, blijkt onder andere uit het feit dat er modale elementen zoals *waarschijnlijk* in opgenomen kunnen worden.

- (22) a Jan dacht [dat Peter (waarschijnlijk) al terug was]. Complement = attitude
Context: *Volgende week trouwt de zus van Peter*.
b Jan dacht dat Peter *daarom* al terug was.
c Jan dacht dat Peter *dus* al terug was.
d Jan dacht dat Peter *daarom waarschijnlijk* al terug was.
e Jan dacht dat Peter *dus waarschijnlijk* al terug was.

In (22)b wordt *daarom* geïnterpreteerd op een propositioneel niveau (de situatie: *Waarom is Peter al terug? Omdat zijn zus trouwt*): het kan niet verwijzen naar de reden voor de attitude van Jan (*Waarom denkt Jan dat Peter terug is*). *Dus* daarentegen (in 22)c kan alleen maar naar het denken van Jan verwijzen (*Jan dacht dus dat Peter al terug was*). Dat blijkt ook wanneer we beide connectieven combineren met het modale element *waarschijnlijk*. In (22)d ligt *daarom* binnen het bereik van *waarschijnlijk*; de interpretatie ervan is *waarschijnlijk daarom (dat Peters zus trouwt) en niet om een andere reden*. In (22)e daarentegen valt het modale element binnen het bereik van het connectief; *dus* markeert hier een gevolgtrekking waarvan Jan niet geheel zeker is. Hieruit concluderen wij dat subjectieve connectieven zoals *dus* wel op de laag van de gemodaliseerde propositie kunnen functioneren, terwijl *daarom* dat niet kan.

Ten slotte bekijken we een complement dat verwijst naar de communicatieve boodschap op zich (laag van de uiting). Zo'n complement vinden we wanneer we een zin inbedden in een hoofdzin met een taalhandelingswerkwoord. (noot 4)

In: *Nederlandse Taalkunde* 10 (2), 153-185.

- (23) a Ik vroeg Peter [of hij misschien mijn boek wilde terugbrengen].
Complement = boodschap
Context: *Ik wist dat Peter die middag tóch naar de bibliotheek moest.*
b Ik vroeg Peter [of hij *daarom* misschien mijn boek wilde terugbrengen].
c Ik vroeg Peter [of hij *dus* misschien mijn boek wilde terugbrengen].

In deze context klinkt (23)b vreemd, omdat het suggereert dat het feit dat Peter langs de bibliotheek zou komen voor hem op zich al een reden is om mijn boeken terug te brengen; en dat is onwaarschijnlijk. Dit komt doordat *daarom* gebonden blijft aan de laag van de propositionele inhoud, waardoor het alleen kan opereren op de situatie 'Peter wilde mijn boeken terugbrengen'. Het feit dat Peter langs de bibliotheek komt is echter wel een denkbare reden voor mij om *te vragen* of hij mijn boeken wil terugbrengen. Daarom klinkt (23)c minder vreemd: *dus* kan hier worden geïnterpreteerd als een verwijzing naar de reden voor het doen van de uiting.

Deze intuïties worden wellicht duidelijker wanneer we ons de boodschap waarnaar in (23) wordt verwezen letterlijk voorstellen, zoals in (24). Hoewel (24)d nog natuurlijker klinkt dan (24)c, is (24)c duidelijk minder ongelukkig dan (24)b:

- (24) Jij moet vanmiddag tóch naar de bibliotheek.
a Wil jij misschien mijn boek terugbrengen?
b ?Wil jij *daarom* misschien mijn boek terugbrengen?
c Wil jij *dus* misschien mijn boek terugbrengen?
d *Dus* wil jij misschien mijn boek terugbrengen?

De voorlopige conclusie is dat *daarom* opereert op event types en situaties (lagen 1 tot 3 in Tabel 1), en *dus* op attitudes en boodschappen (lagen 4 en 5 in Tabel 1). In paragraaf 7 zal deze hypothese door middel van corpusanalyse getest worden. Maar eerst presenteren we een meer gedetailleerde analyse van de relatie tussen de semantische lagen in twee opeenvolgende uitingen die wordt uitgedrukt door onze twee connectieven. Met behulp van die analyse zullen we onze hypothese kunnen specificeren ten aanzien van interrogatieve en imperatieve contexten.

5 *Dus en daarom* in een niet-declaratieve context: karakterisering van het eerste en het tweede segment

5.1 *Daarom* in interrogatieve uitingen

Zoals eerder vermeld is onze doelstelling te onderzoeken hoe *dus* en *daarom* zich gedragen in een niet-declaratieve context, waarbij we eerst interrogatieven bekijken. In de vorige paragraaf kwamen we tot de conclusie dat de twee connectieven op verschillende lagen in de zinsstructuur lijken te opereren. Vergelijk (25) en (26):

- (25) De trein naar Amsterdam kwam die middag binnen op een ander perron.
Daarom/dus was Peter in de verkeerde trein gestapt.
(26) De trein naar Amsterdam kwam die middag binnen op een ander perron. Was Peter *daarom/dus* in de verkeerde trein gestapt?

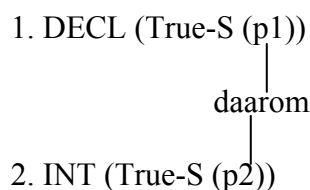
In (25), twee declaratieve zinnen, zijn de verschillende domeinen waarop *daarom* en *dus* opereren niet onmiddellijk zichtbaar. Zodra een interrogatieve modus wordt

gebruikt, blijkt echter hoe de connectieven verschillende selecties maken binnen deze context. Naar onze mening hebben deze verschillende selecties te maken met de verschillende semantische lagen waarop de connectieven betrekking hebben.

Laten we eerst proberen om de twee uitingen in voorbeeld (26) te analyseren in termen van semantische lagen. In dit fragment functioneert *daarom* op het propositionele niveau (laag 3 in Tabel 1). Dat betekent dat het verwijst naar een kenmerk van een situatie (het nemen van een verkeerde trein) die niet gemedieerd wordt door een attitude van welke participant dan ook. De neiging is sterk om bij hardop lezen het zinsaccent op de eerste lettergreep van *daarom* te leggen: *DAARom*. De parafrase moet dan luiden *Was het vanwege het feit dat de trein naar Amsterdam op een ander perron stopte dat Peter in de verkeerde trein stapte?* Kortom, de propositie uit het tweede segment van de relatie (dat Peter in de verkeerde trein is gestapt) wordt gepresupponeerd.

Het eerste segment van de relatie is evenzeer een als feitelijk opgevatte propositie. De eerste uiting functioneert in de relatie dus niet als uiting (mededeling), en evenmin als attitude. Kortom, *daarom* verbindt hier twee proposities.

Het fragment als geheel wordt hieronder eerst schematisch weergegeven (zie Figuur 1).

Figuur 1. De interpretatie van *daarom* in (26)

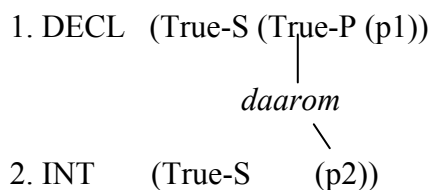
Legenda: DECL = declaratieve modus, INT = interrogatieve modus (DECL en INT zijn waarden van de illocutionaire operator); True-S = de modaliteit heeft als waarde 'waar volgens de spreker'; p1 en p2 zijn proposities.

De parafrase van deze constellatie kan luiden "Is het vanwege situatie 1 dat situatie 2 optreedt?". Het gaat hier om een non-volitionele relatie. We concluderen dat *daarom* in vragen in principe focus draagt en als antecedent een gepresupponeerde propositie selecteert.

Tot dusver hebben we geen onderscheid gemaakt tussen volitionele en non-volitionele propositionele relaties. Maar eigenlijk vragen volitionele relaties een iets andere analyse in termen van semantische lagen. Vergelijk het volgende voorbeeld.

(27) Peter moest de volgende morgen vroeg op. Ging hij *daarom* soms naar huis?

In dit voorbeeld is het niet de propositie uit de eerste zin die rechtstreeks leidt tot Peters naar huis gaan, maar zijn besef van deze propositie. Dat besef is een attitude van de protagonist Peter. In de voorgaande uiting is dus niet alleen een attitude van de spreker vervat (zijn/haar attitude ten opzichte van de waarheidswaarde van de propositionele inhoud), maar eveneens een attitude van Peter (zie verder Pander Maat & Sanders 2000:66-67 en Pander Maat & Degand 2001:219). (noot 5) De analyse van dit fragment is als volgt.

Figuur 2. De interpretatie van fragment (27)

Legenda: DECL = declaratieve modus, INT = interrogatieve modus (DECL en INT zijn waarden van de illocutionaire operator); True-S = de modaliteit heeft als waarde ‘waar volgens de spreker’, True-P = de modaliteit heeft als waarde ‘waar volgens participant P’; p1 en p2 zijn proposities.

De parafrase van deze analyse luidt als volgt: “Is het vanwege zijn besef dat hij morgen vroeg op moet dat Peter naar huis gaat?”

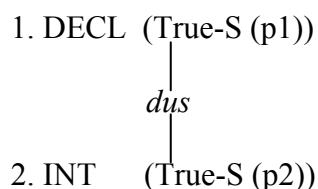
Ook in imperatiefzinnen zal deze vorm van analyse nodig zijn, omdat het daarin altijd gaat om handelingen van de hoorder, en in combinatie met causale connectieven betekent dit dat er redenen voor handelingen in het spel zijn.

5.2 Dus in interrogatieve uitingen

Hierboven hebben we aan de hand van (26) gezien hoe *daarom* in vragen van toepassing is op een gepresupponeerde propositie. Nu gaan we na wat er gebeurt wanneer we in dit soort fragmenten *daarom* zouden vervangen door *dus*. In dat geval veranderen de semantische lagen die met elkaar worden verbonden. Soms leidt dit tot onacceptabele zinnen. Laten we nogmaals kijken naar fragment (26), hier herhaald als (28)a en (28)b:

- (28)a De trein naar Amsterdam kwam die middag binnen op een ander perron.
Was Peter *daarom* in de verkeerde trein gestapt?
- (28)b De trein naar Amsterdam kwam die middag binnen op een ander perron.
Was Peter *dus* in de verkeerde trein gestapt?

De analyse van (28)a is hierboven al gegeven. In (28)b echter lukt het niet zo eenvoudig om *dus* te verbinden aan de propositionele laag. We worden daarom gedwongen om ons een context voor te stellen waarin iemand zich afvraagt waar Peter blijft en hierbij het gegeven betreft dat de trein op een ander perron binnenkwam. Dit heeft ook gevolgen voor het eerste segment van de relatie. Dat is namelijk geen situatie maar een attitude van de spreker. De analyse van (28)b luidt als volgt:

Figuur 3. De interpretatie van *dus* in (28)b

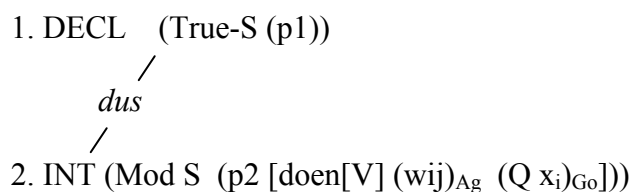
Legenda: DECL = declaratieve modus, INT = interrogatieve modus (DECL en INT zijn waarden van de illocutionaire operator); True-S = de modaliteit heeft als waarde ‘waar volgens de spreker’; p1 en p2 zijn proposities.

De parafrase van de constellatie uit Figuur 3 kan luiden: “mag uit attitude 1 attitude 2 worden afgeleid?” Het gaat hier om een epistemische relatie.

Zoals we in de voorbeelden (2) en (11) al gezien hebben, lijkt *dus* niet alleen gemodaliseerde proposities te kunnen verbinden, maar kan het tweede segment ook een uiting zijn. Vergelijk nogmaals (11)c, herhaald als (29).

(29) Er is een probleem, *dus* wat doen we?

De interpretatie van (29) wordt als volgt weergegeven (de tweede uiting heeft een propositie met een 'open' goal-argument, zie Dik (1997b:266)):

Figuur 4. De interpretatie van *dus* in (29)

Legenda: DECL = declaratieve modus, INT = interrogatieve modus (DECL en INT zijn waarden van de illocutionaire operator); True-S = de modaliteit heeft als waarde 'waar volgens de spreker'; p1 en p2 zijn proposities; V = verb; AG = agens; GO = goal; Q x_i = een bevraagd open argument.

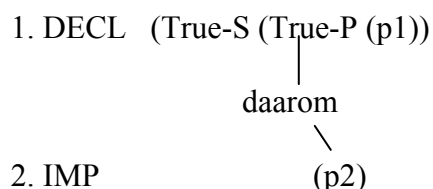
De parafrase van Figuur 4 is: “gezien onze kennis dat wij een probleem hebben, stel ik de vraag wat we daaraan moeten doen.” Het gaat hier om een taalhandelingsrelatie.

5.3 Dus en daarom in imperatieven

Bezien we nu enkele imperatieve fragmenten, om te beginnen met *daarom*.

(30)a De bandenspanning heeft invloed op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. Controleer *daarom* regelmatig de bandenspanning.

Wanneer we *daarom* wederom van toepassing willen brengen op de propositie in de tweede uiting, en er bovendien rekening mee houden dat de situatie daarin een intentionele handeling is, zou fragment (30)a als volgt geanalyseerd moeten worden:

Figuur 5. De interpretatie van fragment (30)a

Legenda: DECL = declaratieve modus, IMP = imperatieve modus (DECL en IMP zijn waarden van de illocutionaire operator); True-S = de modaliteit heeft als waarde 'waar volgens de spreker', True-P = de modaliteit heeft als waarde 'waar volgens participant P'; p1 en p2 zijn proposities.

Deze analyse is in overeenstemming met de aanname binnen FG dat er in imperatieve zinnen geen modaal niveau aanwezig is: de illocutionaire laag grijpt direct aan op een

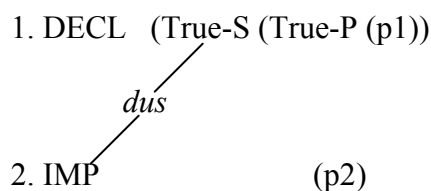
propositie (zie Dik 1997b:111). De parafrase luidt: “We weten dat de bandenspanning invloed heeft op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. Wij roepen u op om *om die reden* (dat de bandenspanning invloed heeft op...) uw bandenspanning regelmatig te controleren.” Er wordt dus een reden gegeven voor een gewenste handeling. *Daarom* kan worden vervangen door *om die reden*.

Een andere interpretatie zou kunnen zijn dat *daarom* een reden geeft voor het uitspreken van de oproep zelf. De parafrase luidt: “We weten dat de bandenspanning invloed heeft op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. Omdat we dat weten, roepen we u op uw bandenspanning regelmatig te controleren.” Deze interpretatie veronderstelt een causale relatie met een hoge mate van SB. Op voorhand zijn beide interpretaties mogelijk. We zullen later bezien of dat ook in het corpus het geval is.

Voor de analyse van *dus* in imperatieve contexten bekijken we (30)b en (30)c.

- (30)b De bandenspanning heeft invloed op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. Controleer *dus* regelmatig de bandenspanning.
(30)c De bandenspanning heeft invloed op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. *Dus* controleer regelmatig de bandenspanning.

Omdat *dus* op het niveau van de gemodaliseerde propositie of de uiting opereert (cf. par. 4), zijn hier makkelijker interpretaties te geven.

Figuur 6. De interpretatie van *dus* in fragmenten (30)b en (30)c

Legenda: DECL = declaratieve modus, IMP = imperatieve modus (DECL en IMP zijn waarden van de illocutionaire operator); True-S = de modaliteit heeft als waarde ‘waar volgens de spreker’, True-P = de modaliteit heeft als waarde ‘waar volgens participant P’; p1 en p2 zijn proposities.

De parafrase luidt: “Gezien onze kennis over het belang van de bandenspanning, roepen wij u op om deze regelmatig te controleren”. Denkbaar is ook een tweede interpretatie: “Gezien onze kennis over het belang van de bandenspanning concluderen wij dat het verstandig is om deze regelmatig te controleren”. In deze interpretatie worden twee attitudes verbonden. Deze tweede interpretatie is echter onmogelijk wanneer we de FG-aanname volgen dat er in imperatiefzinnen geen modale laag aanwezig is. Bovendien maakt deze analyse niet duidelijk waarom de spreker eigenlijk een imperatieve modus kiest en geen declaratieve.

Een derde interpretatie is die waarin *dus* als tweede segment niet de uiting heeft (de oproep tot controleren), maar de propositie, die verwijst naar de handeling van de hoorder (het laten controleren). De parafrase zou dan zijn: “We roepen u op om *daarom/om die reden* de bandenspanning regelmatig te controleren.” (zoals weergegeven in figuur 5). Hoewel deze interpretatie ons minder aannemelijk lijkt, valt hij niet uit te sluiten. In eerder onderzoek is gebleken dat *dus* onder specifieke voorwaarden volitioneel gebruikt kan worden (Pander Maat & Sanders 2000, Pander Maat & Degand 2001).

Samenvattend, in imperatieven lijken op het eerste gezicht zowel voor *daarom* als voor *dus* nog verschillende interpretaties mogelijk. Op basis van het gedrag van beide connectieven in interrogatieve contexten verwachten we dat *dus* modaal en illocutionair gebruikt kan worden, en *daarom* niet. Maar uiteindelijk zal corpusonderzoek uitkomst moeten brengen.

6 De opzet van het corpusonderzoek

We kunnen nu de volgende karakteristieken van *dus* en *daarom* formuleren voor verder corpusonderzoek:

1. *Dus* legt in niet-declaratieve contexten een relatie tussen een gemodaliseerde propositie (segment 1) en ofwel een gemodaliseerde propositie of een uiting (segment 2).
2. *Daarom* verbindt in deze contexten een propositie of gemodaliseerde propositie (segment 1) met een propositie (segment 2).

In verschillende corpora zijn relaties met niet-declaratieve tweede segmenten opgespoord. Er is zowel gekeken naar geschreven als gesproken taal, waarbij voor geschreven taal zowel papieren als digitale documenten werden geraadpleegd.

De samenstelling van het papieren corpus was als volgt:

- 387.000 woorden uit de Volkskrant 1994
- 650.000 woorden uit romans
- 605.000 woorden uit het Eindhovens Corpus, namelijk het schriftelijke deel daarvan.

In totaal betrof het *dus* ruim 1,6 miljoen woorden. Daarin werden 1286 voorkomens van *dus* aangetroffen en 510 voorkomens van *daarom*.

Het papieren corpus werd aangevuld met behulp van een zoektocht op het World Wide Web. (noot 6) Met een zoekmachine (Google, zoeken beperkt tot Nederlandse zinnen) werden 500 verschillende gevallen van *dus* en 500 gevallen van *daarom* opgespoord. Alleen de gevallen waarin de zin voorafgaand aan het connectief-segment beschikbaar was, werden opgenomen. Teksten die onmiddellijk met een connectief beginnen werden *dus* verwijderd. Vaak waren dat titels. Ook dubbele gevallen werden verwijderd. Oorspronkelijk hadden we *dus* veel meer dan 500 gevallen nodig. Soms bleek een fragment wat eerder geselecteerd werd bij later nazoeken niet meer te bestaan op het net. In dat geval hebben we nieuwe andere fragmenten bekeken op het voorkomen van niet-declaratieve contexten. Het webmateriaal is vooral gebruikt om ook meer informele schrijftaal in het onderzoek te betrekken.

Wat gesproken taalgebruik betreft zijn in de afdeling spontane tweegesprekken in het Corpus Gesproken Nederlands 1000 voorkomens van *dus* en 500 voorkomens van *daarom* bekeken.

We hebben alleen voorbeelden opgenomen waarbij het verbindingswoord kon worden gerelateerd aan de direct voorgaande uiting. Daardoor moest een aantal gevallen van *dus* buiten beschouwing worden gelaten. In het totaal werden uiteindelijk 2786 voorkomens van *dus* en 1510 voorkomens van *daarom* onderzocht op de aanwezigheid van een niet-declaratieve context. (noot 7)

7 Resultaten: *dus* en *daarom* in vragen

We bespreken eerst de resultaten wat betreft het voorkomen van onze connectieven in vraagzinnen. Daarbij merken we allereerst op dat we ook declaratieve zinnen met een vraagteken meegenomen hebben, omdat het vraagteken veelal duidt op de taalhandeling ‘vragen’. Er zijn uiteindelijk 77 vragen met *dus* verzameld (waarvan 52 declaratief) en 15 vragen met *daarom*. Deze cijfers bevestigen de opmerking in de inleidende paragraaf dat het om een empirisch weinig frequent fenomeen gaat (2,8% van de 2786 onderzochte *dus*-gevallen en 1% van de 1510 onderzochte *daarom*-voorkomens). *Dus* lijkt vaker voor te komen in vragende contexten dan *daarom*, maar dat verschil verdwijnt wanneer we de declaratieve zinnen met vraagteken buiten beschouwing laten.

Wat is nu de aard van de vragen waarin beide connectieven voorkomen? Hieronder bespreken we de typen vragen aan de hand van voorbeelden uit het corpus, te beginnen met *dus*.

7.1 *Dus* in vragen

De meeste voorkomens van *dus* bevonden zich in *declaratieve zinnen* waarin een gevolgtrekking wordt voorgelegd. Dat gebeurt soms in een dialoog zoals in (31), en soms in een innerlijke monoloog, zoals in (32):

(31) “Toen je filmer werd stond je wat voor ogen. Wat is daarvan terecht gekomen?”

“Als ik wat ik toen dacht vergelijk met zoals het geworden is, dan zeg ik dat het veel beter is geworden dan zoals ik er toen over dacht.”

“Het is je *dus* meegevallen?”

(32) (na een onweer)

Opgelucht kroop Thomas onder de wagen uit en ging naar de ezels kijken. Die bleken ongedeerd. *Dus* het was toch waar dat ezels nooit door de bliksem getroffen werden?

Op het web worden gevolgtrekkingen ook gebruikt in titels die de aandacht van de lezer moeten trekken:

(33) Een intranet is van iedereen ... en *dus* van niemand?

In vragen omtrent gevolgtrekkingen kan *dus* even goed voorop staan als in het middenveld van de uiting (63% voorop, 37% in het middenveld).

In deze declaratieve vragen functioneert *dus* op het niveau van gemodaliseerde proposities. Met andere woorden, wat bevraagd wordt, is of uit attitude 1 attitude 2 afgeleid mag worden.

De tweede context waarin *dus* regelmatig optreedt in vragen, is die van de *retorische vraagwoordvraag*. Vergelijk het volgende voorbeeld:

(34) Ik ga ervan uit dat ik mij op m'n dertigste nooit meer zorgen zal hoeven te maken over geld. Dat ik nooit meer zal hoeven werken. *Dus* waarom zou ik

me nu druk maken over een paar bucks meer? Het geld zal later vanzelf naar me toekomen.

In dit soort retorische vragen is de conventionele suggestie dat er geen bevredigend antwoord mogelijk is, zodat de strekking van de vraag in bovenstaand voorbeeld is: *er is geen goede reden om ...* Het gaat hier dus om wat in FG wordt genoemd grammaticale conversie van de interrogatieve illocutie naar een illocutie die normaal is geassocieerd met de declaratieve modus, namelijk een standpunt (Dik 1997b:249). Dat dit soort vragen opgevat moet worden als formulering van een standpunt, blijkt ook uit de mogelijkheid om er *hè* in de betekenis van "vind je ook niet?" achter te zetten:

(35) Waarom zou ik me dan nu druk maken hè.

In retorische vragen met *dus* staat het connectief meestal voorop (87%). Net als in declaratieve vragen functioneert *dus* in retorische vragen op het niveau van attitudes: niet het doen van de uiting wordt gemotiveerd, maar het standpunt dat conventioneel valt af te leiden uit de uiting.

Met deze twee categorieën (declaratieve vragen omtrent vermoedens en retorische vragen die een standpunt impliceren) waarin *dus* gebruikt wordt om attitudes met elkaar te verbinden is het grootste deel (89%) van het *dus*-corpus al beschreven. Het gaat hier dus om (causale en non-causale) epistemische relaties.

Een volgende, veel minder frequente categorie gevallen hebben we de *doceervraag* gedoopt. Het gaat om passages waarin iets uitgelegd wordt; in de loop van de uitleg wordt een vraag gesteld, *waarop direct het antwoord volgt*. Het kan zowel gaan om een ja/nee-vraag als om een vraagwoord-vraag:

(36) De normaal gangbare tv-ontvanger is evenals de moderne radio een super, een toestel dus, dat alle binnenkomende signalen tot een en dezelfde middenfrequentie, de mf, omvormt. Kunnen we *dus* elk willekeurig tv-signaal op de ingang aansluiten, waarna het toestel het zonder meer tot een goed beeld opbouwt? Nee, helaas niet. Want om te beginnen ...

(37) De electronen in de kring krijgen elke keer als ze van richting veranderen als het ware een klein zetje, net zoals de klokslinger, die we bij de oscillator tegenkwamen. Voor alle andere, dus niet-afgestemde frequenties treedt dit opslinger-effect niet op, waardoor deze geen of nagenoeg geen spanning in de kring veroorzaken. En wat hebben we *dus* bereikt? We hebben nu over de kring de spanning van één enkele frequentie.

In dit soort vragen wordt de hoorder uitgenodigd om mee te denken in een bepaalde richting. In het eerste geval wordt een bepaalde conclusie voorgelegd. Een parafrase van *dus P?* zou hier zijn: *kunnen we hieruit afleiden dat P?* In het tweede geval wordt de hoorder uitgenodigd om zelf de conclusie te formuleren. Een parafrase van de *dus*-zin zou zijn: *wat kunnen we concluderen dat we bereikt hebben?* In beide situaties functioneert *dus* nog steeds op het niveau van attitudes. De voorgaande zin wordt immers niet gebruikt om een taalhandeling (vraagzin) te motiveren, maar bestaat uit kennis waaruit iets afgeleid moet worden. Opvallend is dat *dus* in

doceervragen in het middenveld staat, in tegenstelling tot retorische vragen waarin het meestal voorop staat.

Vervolgens komen we eindelijk aan gevallen waarin sprake lijkt te zijn van taalhandelingsrelaties. Ten eerste gaat het daarbij om *directieve taalhandelingen* die in vraagvorm worden gerealiseerd. Een voorbeeld daarvan hebben we al gezien in (1) hierboven, hier voor het gemak herhaald:

- (38) (Tijdens een spelletje waarin punten beloond worden met symbolische stukjes goud):
- A ggg. oké. ik heb uh drie puntjes gescoord.
B zo. hatsiekiedee.
A die.
B en that's it.
A *dus* mag ik drie goud?

In directieve taalhandelingen wordt gevraagd om een handeling van de hoorder. De parafrase luidt: *Omdat ik drie puntjes heb gescoord, verzoek ik je mij drie goud te geven*; m.a.w. mijn kennis van S1 motiveert de taalhandeling (verzoek) in S2.

Ook in het volgende geval is de illocutionaire interpretatie de enige mogelijkheid:

- (39) “Ik heb een boek voor je meegebracht. Ik dacht wel dat het iets voor je was.” Hij haalt een prachtuitgave van *Moderne en oude bouwkunst, wereldlijke en kerkelijke* te voorschijn. “Ik heb het pas gekocht, maar de eerste week heb ik toch geen tijd het te bestuderen. Als jij het *dus* eerst door wilt nemen? Zeg me je oordeel eens.”

In dit geval valt de *dus*-uiting te parafaseren als: *als jij het eerst door wil nemen, ga je gang!* Een conditionele bijzin die eindigt met een stijgende intonatie en waarop geen hoofdzin volgt, is een conventionele formulering voor een aanbod. We kunnen hier uitsluiten dat *dus* betrekking heeft op het niveau van de situatie. In dat geval zouden we namelijk moeten aannemen dat het feit dat de spreker de komende weken nog geen tijd heeft voor het boek, een reden is voor de hoorder om het eerst te willen bestuderen. Dat lijkt niet aannemelijk. Veel waarschijnlijker is het dat het genoemde feit voor de spreker een reden is om het aanbod te doen. Met andere woorden, *dus* is een illocutionaire satelliet en functioneert op het niveau van de uiting.

Een andere categorie gevallen van taalhandelingsrelaties wordt geïllustreerd in voorbeeld (40):

- (40) Naast het vissen biedt Heioord nog tal van andere mogelijkheden voor jong en oud. We hebben een geheel nieuwe accommodatie met schitterend uitzicht over de visvijvers. U kunt de wandel- of fietsroutes volgen die door de VVV in deze omgeving zijn voorbereid, een huifkartocht maken en nog veel meer. Wilt u uzelf, uw familie, bedrijf of vereniging *dus* eens op een mooi dagje uit tracteren? Kom dan eens naar Heioord toe.

De vraag met *dus* informeert hier naar het vervuld zijn van een voorwaarde om de oproep in de laatste uiting te kunnen doen. De vraag met de erop volgende oproep vormt een eenheid, en het is deze samengestelde taalhandeling die expliciet wordt gemotiveerd door *dus* in te voegen in het eerste lid. Een herformulering staat in (40’):

- (40') Naast het vissen biedt Heioord nog tal van andere mogelijkheden voor jong en oud. We hebben een geheel nieuwe accommodatie met schitterend uitzicht over de visvijvers. U kunt de wandel- of fietsroutes volgen die door de VVV in deze omgeving zijn voorbereid, een huifkartocht maken en nog veel meer. *Kom dus eens naar Heioord toe, als u uzelf, uw familie, bedrijf of vereniging eens op een mooi dagje uit wilt tracteren.*

Ten slotte bevat ons corpus een geval waarin *dus* een gewone *informatievraag* inleidt. Het is een eigenaardig geval uit het Corpus Gesproken Nederlands, waarin de sprekers het hebben over de aard van het taalmateriaal dat zij dienen te produceren:

- (41) A Moet ik nou nog een verhaaltje voorlezen? want dan hebben we weer een paar minuten.
B Nee, niet voorlezen, dat is raar.
A Niet? Oh. Dat dacht ik.
B Nee, spontane spraak moest het zijn hè? *Dus* wat ga je straks koken? Kipkerrie?
A Kipkerrie waarschijnlijk ja.

Hier vormt de noodzaak tot het produceren van spontane spraak het motief voor het stellen van de vraag wat de ander straks gaat koken. (noot 8)

Tabel 2 geeft een overzicht van de observaties uit deze paragraaf.

Type vraag	Semantische laag	Pap.	Dig.	Spr.	Totaal
Declaratief bevragen van gevolgtrekking	Gemodaliseerde propositie	20	10	22	52
Retorische vraagwoord-vraag	Gemodaliseerde propositie	15			15
Doceervraag	Gemodaliseerde propositie	3			3
Directieve taalhandeling in vraagvorm	Uiting	3		1	4
Ja/nee-vraag naar conditie oproep	Uiting		2		2
Vraagwoord-vraag om informatie	Uiting			1	1
Totaal		41	12	24	77

Tabel 2. *Dus* in vragen: een overzicht (pap. = papier; dig. = digitaal; spr. = gesproken)

We trekken de volgende conclusies:

- Het grootste deel van ons deelcorpus "*dus* in vragen" bestaat uit declaratieve zinnen die gebruikt worden om een vermoeden van de spreker te uiten.
- Van de interrogatieve zinnen bestaat vervolgens het merendeel uit retorische vraagwoord-vragen, die conventioneel gebruikt worden om standpunten te formuleren. Daarnaast zijn er doceervragen, die de lezer leiden naar een conclusie in het kader van een technische uiteenzetting. Deze gevallen komen alleen voor op schrift.
- Er blijft tenslotte een zevental gevallen over (28% van de interrogatieven) waarin *dus* een relatie tussen een motief en een taalhandeling uitdrukt. In deze

taalhandelingsrelaties staat *dus* meestal voorop, als voegwoord. Deze gevallen laten zien dat *dus* op het niveau van de uiting kan functioneren.

7.2 Daarom in vragen

Daarom komt met name voor in ja/nee-vragen om informatie. Een voorbeeld daarvan is al gepresenteerd in (9), hier voor het gemak herhaald:

- (42) De vorige avond had hij alle klokken in huis een uur achteruit gezet. Was hij *daarom* zo vroeg wakker?

Dit gebruik is hierboven al besproken. Kenmerkend is dat de propositie uit de vraag als presuppositie geldt, terwijl de focus op *daarom* ligt. Soms wordt die focus ondersteund door focuspartikels, bijvoorbeeld door combinaties als *juist daarom* of *ook daarom*. Soms volgt op de *daarom*-vraag nog een *omdat*-bijzin, waarin een eerder aangeduide reden wordt herhaald of explicieter wordt gemaakt:

- (43) Ik bezwoer vader Gerolfus dat ik het geld nooit voor mijzelf zou gebruiken maar het alleen zou opgraven als ik het ten goede kon laten komen aan het klooster.'
'Heeft vader Gerolfus u *daarom* naar Venetië gestuurd, omdat u hem beloofde het geld nu op te graven?' vroeg Thomas.

In dit voorbeeld verwijst *daarom* zowel terug als vooruit. Zoals (42) en (43) laten zien, kan de propositie van *daarom* in informatievragen zowel non-volitioneel als volitioneel gerelateerd zijn aan de propositie uit het eerste segment.

Er zijn nog twee andere contexten voor *daarom*, beide veel minder frequent. Ten eerste zijn er twee vragen waarin duidelijk een voorkeur voor een bepaald antwoord bestaat, en die we daarom *tendensvragen* zullen noemen. Vergelijk:

- (44) Miskent het vastleggen als grondrecht van dit gebruik van de openbare weg niet te veel het even grote, zo niet grotere recht van alle andere weggebruikers? Is de openbare weg niet primair ingesteld om de burgers zich te kunnen doen voortbewegen? Zou *daarom* een wettelijke regeling van een betogingsrecht niet beter zijn?

Hier wordt een standpunt met een expliciete evaluatieve component gecombineerd met een ontkenning (*zou het niet gunstig zijn om ...; zou X niet beter zijn?*). Vergeleken met de retorische vraagwoordvraag waarin *dus* meestal optreedt, zijn deze tendens-vragen een uitermate voorzichtige manier om een standpunt naar voren te brengen. Bovendien wordt de evaluatieve aard van de uitspraak expliciet gemaakt, zodat een objectivering van het standpunt optreedt. In eerder onderzoek (Pander Maat en Sanders 2000) hebben we inderdaad al vastgesteld dat *daarom* in argumentatieve omgevingen altijd gepaard gaat met een expliciet oordelend geformuleerd tweede segment, dit in tegenstelling tot *dus*. We hebben dat toen geïnterpreteerd als teken dat *daarom* niet zelfstandig een subjectieve interpretatie aan zijn segment kan opleggen. In het huidige kader kunnen we een stap verder gaan. In paragraaf 4 hebben we beargumenteerd dat *daarom* intrinsiek betrekking heeft op het niveau van situaties, althans wat betreft het tweede segment. Op basis daarvan kunnen we de expliciet

evaluatieve formulering van standpunten met *daarom* zo opvatten dat hiermee de attitude *als een situatie* geformuleerd wordt, dat wil zeggen als een kenmerk van de realiteit buiten de spreker. Er is één voorbeeld dat problemen oplevert voor deze stelling. Het gaat om een retorische vraagwoord-vraag, van het type dat we veel in combinatie met *dus* aantreffen:

- (45) Hoe dan ook, hij had zich laten ompraten. Wat kon hij *daarom* anders doen dan zich schikken in zijn lot en vooral niet te veel nadenken?

Hierboven is gesteld dat duidelijk herkenbare retorische vragen conventioneel als formulering van een standpunt wordt opgevat (zie (34) en (35) hierboven), en dat was een reden om *dus* in deze context niet met uitingen te verbinden maar met attitudes. Welnu, de wending *wat ... anders ...dan ...in* (45) lijkt zo'n herkenbare formulering. Toch menen we dat ook hier *daarom* niet op een attitude opereert. Het aangrijpingspunt van *daarom* in (45) is de situatie die gedragen wordt door de werkwoordelijke groep *kon doen*. Er wordt een reden gegeven waarom de *hij*-protagonist *niets anders kon doen*. De relatie is non-volitioneel van aard, zoals blijkt uit de mogelijkheid om *daarom* te vervangen door *daardoor*:

- (45)a Hoe dan ook, hij had zich laten ompraten. Wat kon hij *daardoor* anders doen dan zich schikken in zijn lot en vooral niet te veel nadenken?

Een dergelijke vervanging is minder goed mogelijk bij retorische vragen met *dus*, zoals die in (46)a:

- (46) “Ik wil graag nog een keertje naar Astrov.”
a “Waarom? Je kunt hem niet interviewen, *dus* wat heeft het voor zin?
b? “Waarom? Je kunt hem niet interviewen, wat heeft het *daardoor* voor zin?”

Voorlopig handhaven we dus de hypothese dat *daarom* niet hoger opereert dan het propositionele niveau. Tabel 3 geeft een overzicht van de observaties uit deze paragraaf.

Type vraag	Semantische laag	Schr.	Dig.	Spr.	Totaal
Ja/nee-vraag om informatie	Propositionele inhoud	9		2	11
Ja/nee-vraag naar standpunt	Propositionele inhoud	2	1		3
Retorische vraagwoordvraag	Propositionele inhoud	1			1
Totaal		12	1	2	15

Tabel 3. *Daarom* in vragen: een overzicht (pap. = papier; dig. = digitaal; spr. = gesproken)

8 *Dus* en *daarom* in imperatieve zinnen: adviseren en overtuigen

Wij vonden 38 voorkomens van *dus* en 30 voorkomens van *daarom* in imperatieve zinnen. Beide verbindingswoorden komen dus voor in imperatieve contexten, zij het met een lage frequentie (1,4% van de onderzochte segmenten voor *dus*, en 2% van de *daarom*-segmenten). Het merendeel van deze imperatieven (84%) werd gevonden in

het digitale deelcorpus, wat laat zien dat het web een belangrijke bijdrage levert aan de staalkaart van taalgebruik in de verschillende corpora.

In 5.3 zijn twee mogelijke interpretaties geschetst voor causale connectieven in imperatieve: ze kunnen betrekking hebben op de propositie of op de uiting zelf. In de propositionele interpretatie kan het connectief vervangen worden door *om die (specifieke) reden*. Voor *daarom* lijkt op grond van zijn gedrag in interrogatieve contexten een propositionele interpretatie aannemelijker, voor *dus* een uitinginterpretatie. Maar beslist werd de kwestie niet. In sommige voorbeelden lijken de connectieven namelijk vrijwel uitwisselbaar, zoals in (30), hier herhaald:

- (30)a De bandenspanning heeft invloed op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. Controleer *daarom* regelmatig de bandenspanning.
- (30)b De bandenspanning heeft invloed op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. Controleer *dus* regelmatig de bandenspanning.
- (30)c De bandenspanning heeft invloed op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. *Dus* controleer regelmatig de bandenspanning.

Nu wordt in (30) een advies gegeven. In adviserende contexten bestaat consensus over het te bereiken doel, en wordt aangenomen dat de schrijver meer weet over manieren om dat doel te bereiken dan de lezer. De schrijver probeert aan de lezer duidelijk te maken waarom een bepaalde actie verstandig is. De motieven die de adviseur aanvoert, worden geacht voor iedere betrokkene 'moverende redenen' te zijn. Wanneer de bandenspanning zowel rijgedrag, slijtage als brandstofverbruik beïnvloedt, is dat een goede reden om op die spanning te letten. In adviezen is *om die reden* op zijn plaats, en is een propositionele interpretatie mogelijk. Andere voorbeelden van adviezen zijn:

- (47) Je kunt een pagina A4 vullen met ongeveer 2 kilobyte aan tekst. Het logo linksboven op deze pagina is alleen al 4631 bytes.
 - a Maak je plaatjes *dus* nooit groter dan nodig is.
 - b Maak je plaatjes *daarom* nooit groter dan nodig is.
- (48) De bushalte 'Meise: Bouchout Kasteel' bij de hoofdingang van de Plantentuin is facultatief, vraag *daarom* steeds aan de chauffeur te stoppen bij de Nationale Plantentuin.
- (49) Te veel sporten kan leiden tot (onnodig veel) spierpijn en het kan tegen gaan staan, waardoor je uiteindelijk minder sport. Het is beter om langzaam te wennen aan extra lichamelijke activiteit. Verleng *daarom* elke week het sporten met een kwartiertje.

In adviezen kan altijd *daarom* worden gebruikt, ook als er oorspronkelijk *dus* staat (zie (47)b).

Naast adviezen vinden we ook imperatieve uitingen die eerder persuasief van aard zijn. In persuasieve contexten staat het belang of de overtuiging van de *spreker* centraal. Het merendeel van de persuasieve fragmenten is commercieel getint zoals (50) tot en met (53), maar er zijn ook privé-initiatieven zoals (54) en ideële overtuigingspogingen zoals (55) en (56).

- (50) Neckermann heeft een babywinkel op internet, *dus* kom eens kijken.
- (51) Lenen.nl kan uw vakantie financieren, *dus* surf snel naar de site.

- (52) OP=OP. *Dus* wees er snel bij!
(53) Huren is duurder, koop *daarom*. (bron: marktplaza.nl)
(54) Hey allemaal dit is mijn site *dus* kijk ff. (bron: een persoonlijke website; ff = even)
(55) God heeft het mooi gemaakt, *dus* blijf eraf.
(56) Wees aardig voor planten! Planten kunnen niet vluchten; ze zijn weerloos. Pas *daarom* op dat je ze niet onnodig vertrap.

De vraag is hoe *dus* en *daarom* verdeeld zijn over adviserende en persuasieve contexten. In deze vergelijking beperken we ons tot internet-voorbeelden, om het medium voor beide connectieven gelijk te houden.

	<i>daarom</i>	<i>dus</i>	<i>totaal</i>
Adviserend	16 (53%)	4 (15%)	20
Persuasief	14 (47%)	23 (85%)	37
Totaal	30	27	57

Tabel 4: De verdeling van *dus* en *daarom* over adviserende en persuasieve contexten.

Tabel 4 laat een verschil in verdeling zien: *daarom* is gelijk verdeeld over beide contexten, terwijl *dus* vooral persuasief gebruikt wordt ($\chi^2 = 9.26$, $df = 1$, $p = .002$).

Hierboven is getoond dat in adviezen altijd een propositionele interpretatie mogelijk is. Hoe ligt dat voor persuasieve fragmenten? Soms bevat de eerste zin in het persuasieve fragment wel degelijk informatie die als beweegreden voor de lezer kan gelden, zoals in voorbeeld (53) van een makelaarssite, dat ook als een advies gelezen kan worden aangezien de gevolgen hier positief zijn voor de lezer. In die gevallen kan *daarom* worden gebruikt. Maar omdat in persuasieve fragmenten eerder het belang of de overtuiging van de spreker centraal staat, valt te verwachten dat dit niet altijd zo is. Vergelijk:

- (50)a ? Neckermann heeft een babywinkel op internet, kom *daarom* eens kijken.
(51)a ? Lenen.nl kan uw vakantie financieren, surf *daarom* snel naar de site.
(54)a ? Heey allemaal dit is mijn site kijk *daarom*.
(55)a God heeft het mooi gemaakt, blijf er *daarom* af.

In (50)a klinkt *daarom* vreemd, omdat het bestaan van een winkel onvoldoende reden is voor de hoorder om deze te bezoeken. Het is daarentegen wel voldoende reden voor de eigenaar van de winkel om potentiële klanten uit te nodigen voor een bezoek, de parafraze luidt dan *dus/daarom stel ik u voor om* Iets dergelijks geldt voor de uitnodigingen in (51)a en (54)a. In (55)a ligt de zaak iets subtieler: *daarom* is hier met name acceptabel voor een gelovige lezer voor wie de vermelding dat het om Gods werk gaat relevant is als beweegreden.

Kortom, in adviescontexten is de propositionele interpretatie (*om die reden*) altijd mogelijk en kan *daarom* gebruikt worden. In persuasieve contexten is dat regelmatig niet zo omdat de informatie in de eerste zin door de spreker gebruikt wordt om zijn verzoek/voorstel (taalhandeling) te motiveren. In dergelijke taalhandelingsrelaties komt alleen *dus* en geen *daarom* voor en maakt het invullen van *daarom* een vreemde indruk. Dit bevestigt dat *daarom* alleen propositionele relaties uitdrukt, en dat *dus* een relatie op het niveau van de uiting kan uitdrukken. Daarmee is nog niet uitgesloten dat *dus* óók een propositionele relatie tussen een reden en een

handeling kan uitdrukken; die interpretatie ligt namelijk open voor 15% van de *dus*-gevallen.

Een laatste opmerking betreft de plaats van *dus* in de imperatieve uiting. Uit de voorbeelden hierboven blijkt dat *dus* zowel vooraan de imperatiefzin als na het hoofdwerkwoord kan optreden. De distributie van de *dus*-positie is echter niet willekeurig. Wanneer we voor alle *dus*-imperatieven tezamen (op papier en op internet; n=38) de persuasieve en adviserende fragmenten vergelijken, dan blijkt dat *dus* in persuasieve contexten (n=27) meestal voorop staat (84%), terwijl het in de adviserende contexten (n=7) altijd verderop staat (χ^2 met Continuity Correction = 14,91, df = 1, p = .00001); vergelijk de beginpositie van *dus* in de persuasieve voorbeelden (50-52) en (54-55) hierboven met die in het adviserende fragment (47). Het lijkt er dus op dat de auteur door *dus* verderop in de uiting te plaatsen duidelijk maakt dat hij niet zozeer de uiting motiveert, als wel de handeling die hij de lezer aanbeveelt. Wellicht dat het een propositioneel gebruik van *dus* herkenbaar is aan de positie ervan in de zin. (noot 9)

Voor *daarom* is het gebruikelijk om volitionele relaties te markeren, voor *dus* is het meer bijzonder. In eerder werk (Pander Maat & Degand 2001, Pander Maat & Sanders 2000) vonden we propositionele relaties met *dus* alleen in contexten met een hoge spreker-betrokkenheid. Daarvan is ook hier sprake: zo is de actor in imperatieven een impliciete tweede persoon die geacht wordt veel assumpties met de spreker te delen.

9 *Daarom* en *dus* in regulerende discourse-handelingen

Omdat we ons in dit artikel bezighouden met een mogelijk gebruik van *dus* en *daarom* op het niveau van taalhandelingsrelaties, willen we ten slotte ingaan op enkele declaratieve gebruiksgevallen die er op het eerste gezicht uitzien als taalhandelingsrelaties:

- (57) Maar velen, die in de sauna kind aan huis zijn, gaan er soms eigen regels op na houden. Bij juist saunagebruik moeten die echter worden afgeleerd. En het eerste blijkt vaak aanzienlijk gemakkelijker te zijn dan het laatste...
Daarom hier een aantal eenvoudige antwoorden op veel voorkomende eenvoudige vragen.
- (58) Er blijken hier en daar nog wat misverstanden te bestaan over het nieuwe forum, *dus* de veranderingen nog even op een rijtje.

In beide gevallen wordt de inhoud aangeduid van de uitingen die gaan volgen, en worden deze uitingen daarnaast gemotiveerd. Functioneren de verbindingswoorden hier nu op taalhandelingsniveau? Wij menen van niet. In een causale taalhandelingsrelatie wordt namelijk het doen van de connectief-uiting zelf gemotiveerd; maar hier gaat het om de uiting ná het connectief. Vergelijken we enkele meer eenvoudige voorbeelden om dit punt te verduidelijken:

- (59)a [a] Ik ben moe, [b] *dus* zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?
(59)b *[a] Ik ben moe, [b] *daarom* zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?
(59)c [a] Ik ben moe, [b] zullen we *daarom* stoppen en volgende keer verdergaan?

- (60)a [a] Ik ben moe, [b] *dus* heb ik een voorstel: [c] zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?
(60)b [a] Ik ben moe, [b] *daarom* heb ik een voorstel: [c] zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?
(60)c [a] Ik ben moe, [b] *daarom* het volgende voorstel: [c] zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?

In de taalhandelingsrelatie (59)a wordt de connectief-uiting [b], het voorstel zelf *dus*, gemotiveerd; deze vorm van motivatie kan niet worden gerealiseerd met *daarom* voorop (zie 59)b. Evenmin wordt een taalhandelingsrelatie gerealiseerd wanneer *daarom* verderop in de uiting wordt geplaatst: eerder is aan de hand van (23) en (24) betoogd dat in gevallen als (59)c de relatie op het niveau van de propositie ligt. Maar opvallend is dat deze kwestie zich in feitelijk taalgebruik weinig voordoet, aangezien het corpus geen gevallen bevat als (59)c, alleen gevallen als (59)a.

In (60a-c) wordt in de connectief-uiting [b] niet het voorstel zelf gemotiveerd, maar de situatie dat de spreker een voorstel gaat doen. Dat kan zowel met *dus* als met *daarom*. Pas na de aankondiging in [b] wordt het voorstel daadwerkelijk gedaan in uiting [c]. Het verschil tussen (60)b en (60)c is slechts het al of niet elliptisch geformuleerd zijn van uiting [b].

Op welke laag moet nu de motivatierelatie tussen [a] en [b] worden geplaatst? Uiting [b] wordt niet op uitingniveau gemotiveerd, maar als propositie. Deze propositie betreft een handeling van de tekstschrijver, namelijk dat hij een voorstel gaat doen. Dat de relatie tussen [a] en [b] geen taalhandelingsrelatie is, blijkt ook hieruit dat hij kan worden gerealiseerd met behulp van andere connectieven die normaal gesproken niet op taalhandelingsniveau voorkomen, zoals *vandaar* (in voorwaartse richting) en *omdat* (in achterwaartse richting):

- (60)d [a] Ik ben moe, [b] *vandaar* het volgende voorstel: [c] zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?
(60)e [b] Even een voorstel, [a] *omdat* ik moe ben: [c] zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?

Terug nu naar (57) en (58). Onze stelling is dat er in die voorbeelden, net als in (60)c en (60)d, sprake is van elliptische aankondigingen: de connectief-uiting kan in (57) worden aangevuld met een *volgen of geven we*, en in (58) met *zetten we (op een rij)*. De relatie die de causale connectieven hier aanduiden, vindt niet op het niveau van de uiting (taalhandeling) plaatst maar is wederom propositioneel van aard: het is de volitionele relatie tussen een reden en een handeling. Dat geldt zowel voor *daarom* in (57) als voor *dus* in (58). Ook hier komt het volitionele *dus* voor in een context met een hoge spreker-betrokkenheid: het gaat om een impliciete eerste persoon die handelt in het 'hier en nu' van de spreek situatie.

In (57) en (58) was er nog sprake van metacommunicatieve verwijzingen naar de uitingen die volgen. Het motiveren en aankondigen kan ook nog impliciet gebeuren, namelijk met alleen het verbindingswoord:

- (61) Bij de weinige problemen is verreweg het meest voorkomende probleem dat de portefeuille plotseling leeg is. Dit openbaart zich dan (bijna) altijd bij opnieuw inloggen, dan wel na het opnieuw opstarten van de browser.

Omdat ik geen logfile kan bijhouden van specifieke gebruikers van de pagina (op Internet is iedere web-surfer anoniem!) kan ik slechts gissen naar wat er fout is gegaan. Hieronder staat hierover een toelichting. Belangrijker voor u is echter om uw portefeuille weer terug te krijgen. *Daarom*:

Uw oude portefeuille weer terug:

- **Zelf terugzetten:** Hoewel de portefeuille weg is, kan de file op uw computer waarin uw (verdwenen) portefeuille zit nog wel op uw computer aanwezig zijn! Probeer daarom om die file op te zoeken en de string (een z.g. cookiestring) die uw portefeuille vertegenwoordigt, weer terug te zetten.
Dit kan gebeuren via [deze](#) pagina.

- (62) Je wilt niet geloven wat voor sprookjes klanten krijgen te horen als ze zelf bellen (immers: zij kunnen de vorige provider een opdracht tot mutatie geven) "Nee hoor, dat is heel normaal dat een verhuizing ons pas na 2-3 weken bereikt". Hmm, en ik maar denken dat de auto-verification na een week verloopt.

Zelf mailen en bellen naar de "collega's" haalt niet zoveel uit. Het lijkt wel of ze allemaal de vertraging-methode hebben geleerd :(("Nee hoor, wij lezen ons hostmaster box elke 5 minuten")

Daarom: hoe gaan jullie hiermee om? Eindeloos faxen op briefpapier van de klant, jezelf laten machtigen door de klant om dit namens hem te doen?

Daarnaast: hoe komen jullie aan een EPP-nummer voor een .org verhuizing?

In (61) wordt met *daarom* een instructie geïntroduceerd om een probleem op te lossen, op analoge wijze wordt in (62) een vraag naar informatie ingeleid. Is er nog verschil tussen (57) en (58) enerzijds en (61) en (62) anderzijds wat betreft de aard van de aangeduide relatie? Wij dachten van niet.

Belangrijk is dat het connectief een interpunctie-eenheid vormt: het staat tussen een punt en een dubbele punt in. Zoals eerder geschetst, beargumenteren Hannay & Kroon (2005) dat interpunctie-eenheden samenvallen met 'discourse acts'. Wanneer connectieven of discourse markers door interpunctie gescheiden zijn van de erop volgende uiting, is sprake van een regulerende discourse-handeling, waarin de relatie tussen twee substantiële acts wordt gespecificeerd. Dit geldt reeds voor gevallen waarin het connectief gevolgd wordt door een komma; het geldt nog sterker bij een afgrenzing met een dubbele punt, zoals die in (61) en (62). Omdat het connectief hier wederom geen deel uitmaakt van de uiting die het aankondigt, kan hier weer geen sprake zijn van een *taalhandelingsrelatie*. (noot 10) Wij analyseren (61) en (62) analoog aan (57) en (58), evenzeer voorbeelden met regulerende discourse-handelingen: het *daarom*-segment is hier een elliptisch geformuleerde aankondiging van de taalhandeling die erop volgt. Deze aankondiging is, net als andere *daarom*-uitingen, propositioneel verbonden met de vorige uiting.

Het gebruik van de dubbele punt is bijzonder veelzeggend. Immers, verbindingswoorden die kunnen functioneren op taalhandelingsniveau, kunnen juist *zonder* prosodische afgrenzing geplaatst worden binnen de uiting die zij helpen

motiveren: het zijn illocutionaire satellieten zoals *eerlijk gezegd* (zie 12ac). Dat was te zien bij *dus* in de taalhandelingsrelaties in (39), (40) en (42). *Daarom* heeft deze mogelijkheid niet, zoals (62) laat zien. Het kan alleen als afzonderlijke regulerende discourse-handeling voorkomen. De regulerende act heeft zijn eigen propositie, al is die vaak elliptisch aangeduid. Overigens komt dit gebruik ook voor met *dus*, zoals voorbeeld (63) laat zien. (noot 11)

- (63) "Wij moeten als de donder zorgen dat er een rectificatie in de krant komt. Vóór er landelijke roddels ontstaan."
"Ja, want als dat gebeurt, kost het ons handen vol geld en goodwill."
"Scheppen geld, George, scheppen! Dat kan ik me niet veroorloven."
"Ik ook niet, John. *Dus*, wat doen we?"

De komma na *dus* geeft aan dat ook hier sprake is van een aparte regulerende discourse-handeling. In dit soort gevallen kan *dus* net zo min sprake zijn van taalhandelingsrelaties als in de *daarom*-voorbeelden met interpunctiescheiding. Net als in (58) wordt *dus* hier eerder propositioneel gebruikt dan illocutionair.

10 Conclusies en discussie

In dit artikel hebben we het verband onderzocht tussen de betekenis van *dus* en *daarom* in termen van spreker-betrokkenheid (SI) en de grammaticale eenheden waarop deze connectieven opereren. Daarbij hebben we ons geconcentreerd op hun gebruik in interrogatieve en imperatieve uitingen. Tot dusver wordt aangenomen dat causale connectieven in dit soort uitingen altijd taalhandelingsrelaties markeren, een relatie *dus* met een maximale spreker-betrokkenheid. Het blijkt echter dat het minder subjectieve *daarom* net zo goed in interrogatieven en imperatieven voorkomt als het hoog-subjectieve *dus*. Dat valt te verklaren door aan te nemen dat connectieven altijd op verschillende grammaticale 'niveaus' kunnen opereren, ook in niet-declaratieve contexten. Voor een omschrijving van deze niveaus hebben we de 'semantische lagen' gebruikt die in het FG-kader zijn voorgesteld.

De belangrijkste empirische conclusies uit dit onderzoek zijn als volgt:

- In vragende contexten wordt *dus* vooral gebruikt in declaratieve zinnen waarin een gevolgtrekking wordt voorgelegd. Beperken we ons tot interrogatieven, dan blijken die goeddeels te bestaan uit retorische vraagwoord-vragen en doceervragen, waarin de relatie betrekking heeft op de gemodaliseerde propositie in segment 2. Daarnaast vinden we segmenten waarin *dus* op een uiting slaat (33%). *Daarom* daarentegen heeft in vragen alleen betrekking op de propositie van de uiting.
- Ook in imperatieve contexten blijkt *daarom* propositioneel van aard; het kan altijd worden vervangen door *om die reden*. In deze context moet worden onderscheiden tussen adviserende en persuasieve fragmenten. Adviserende fragmenten laten altijd een redengevende parafrase toe, en een *dus* kan in deze context altijd door *daarom* worden vervangen. De propositionele interpretatie is hier altijd mogelijk. Dat geldt niet voor de persuasieve contexten. Een aantal persuasieve gevallen laat geen redengevende parafrase toe; in de betreffende gevallen kan alleen *dus* worden gebruikt, niet *daarom*. De relatie heeft in die gevallen betrekking op een uiting.

In hoeverre valt nu de betekenis van *dus* en *daarom* te begrijpen in termen van de semantische lagen die door de connectieven verbonden worden, zoals verondersteld in hypothese 1 en 2? Is het wellicht zelfs mogelijk om de notie SB te herformuleren in termen van deze lagen? Op die vraag is ons antwoord ontkennend.

Laten we om te beginnen vaststellen dat zelfs wanneer connectieven discreet verbonden kunnen worden aan afzonderlijke lagen, er nog ruimte zou zijn voor een generalisatie over de aldus geformuleerde niveaus. In het FG-kader wordt die reeks opgevat als geordend in termen van de omvang van de eenheden: de reeks gaat van de kleinste tot de grootste eenheid in de structuurbeschrijving van de clause. Het ligt voor de hand om de lagen echter ook te zien als geordend in termen van de mate van spreker-betrokkenheid. Het is duidelijk dat attitudes en uitingen niet alleen de top vormen van het beschrijvingsmodel in termen van structurele complexiteit en omvang, maar dat het ook de eenheden zijn met een steeds hogere mate van spreker-betrokkenheid.

Maar de belangrijkste vraag is natuurlijk welke lagen *dus* en *daarom* nu precies kunnen verbinden. *Daarom* gedraagt zich volgens de lijnen van hypothese 2. Het eerste lid van de *daarom*-relatie is een propositie (in de non-volitionele gevallen, zie (3)) of een attitude van een actor (in de meer frequente volitionele gevallen, zie (27) en Figuur 2); het tweede lid van de *daarom*-relatie is in ons corpus altijd een propositie. Dit is een belangrijk resultaat, want in eerder onderzoek werd *daarom* ook in epistemische relaties (gegeven-conclusi)e aangetroffen, wat minimaal doet vermoeden dat het opereert op attitudes. Eerder vonden we echter al dat *daarom* alleen conclusies inleidt die expliciete evaluatieve elementen bevatten (zie Pander Maat & Degand 2001, Pander Maat & Sanders 2000). Het FG-model stimuleert ons om hieruit de conclusie te trekken dat *daarom* een propositionele satelliet is. Dat verklaart bovendien waarom *daarom* een meer 'feitelijk' karakter aan conclusies lijkt te geven dan *dus* en minder sterke achtergrondassumpties suggereert (Pander Maat & Degand 2001).

In de bespreking van *daarom* is reeds duidelijk geworden dat een connectief niet noodzakelijk twee segmenten van gelijke status hoeft te verbinden. Voor *dus* geldt dat in nog sterkere mate. Net als in eerder werk, hebben we *dus* zowel zien gebruiken in volitionele relaties, epistemische relaties als in taalhandelingsrelaties. Hypothese 1 moet deels worden herzien, omdat zij niet voorzag in een volitioneel gebruik. Het eerste lid van de *dus*-relatie is altijd een attitude van een participant (actor, redeneerder, danwel spreker). Het tweede lid echter kan van alles zijn. In een volitionele relatie is het een propositie. Immers, het is moeilijk vol te houden dat de connectieven in (64) en (65) opereren op verschillende lagen:

- (64) Ik was moe. *Daarom* ging ik naar huis en
(65) Ik was moe. *Dus* ging ik naar huis.

Zowel *daarom* als *dus* zijn hier propositioneel gebruikt. Wat betreft epistemische contexten, daarin opereert *dus* op gemodaliseerde proposities; zo viel onder meer op dat *dus* in complementen bereik kan hebben over modale satellieten zoals *waarschijnlijk*, dit weer in tegenstelling tot *daarom* (zie (22)d en (22)e). In taalhandelingsrelaties tenslotte functioneert *dus* (zonder interpunctie-scheiding) als illocutionaire satelliet en opereert het op de uiting.

Het is dus niet mogelijk om deze twee voorwaarts causale connectieven exclusief te koppelen aan semantische lagen, noch voor het eerste noch voor het tweede lid van de relatie. Dat betekent dat hun betekenis, met name die van *dus*, op een andere wijze moet worden omschreven, namelijk in termen van een kenmerk dat het woord bijdraagt aan de interpretatie van zijn discourse-omgeving, afgezien van de semantische lagen die het connectief in het spel brengt. Nog steeds blijft daarom een notie als SB noodzakelijk, bijvoorbeeld om de betekenisverschillen tussen (64) en (65) te kunnen analyseren, en om te kunnen verklaren waarom *dus* infrequent is in volitionele contexten, maar toch past in voorbeelden als (47), (58) en (63) hierboven.

Ten slotte heeft dit artikel bijgedragen aan een preciezer beeld van causale relaties op taalhandelingsniveau. In eerder werk werden niet-declaratieve fragmenten met causale connectieven min of meer gelijkgesteld aan taalhandelingsrelaties. Ons onderzoek heeft laten zien dat er in interrogatieve en imperatieve contexten niet per definitie sprake is van relaties op uitingsniveau. Taalhandelingsrelaties moeten worden gedefinieerd in termen van semantische lagen, niet met behulp van modus en/of woordvolgorde. Daarnaast is duidelijk geworden dat aparte regulerende discourse-handelingen met connectieven (“*daarom: ...*”; “*dus, ...*”) niet moeten worden verward met taalhandelingsrelaties. Met andere woorden, een voorwaarts causaal connectief drukt alleen een taalhandelingsrelatie uit als de connectief-uiting op uitingsniveau verbonden is met de andere uiting, én wanneer het connectief zelf deel uitmaakt van de gemotiveerde substantiële discourse-handeling.

Literatuur

- Degand, L. (2001).** *Form and function of causation. A theoretical and empirical investigation of causal constructions in Dutch.* Leuven, Paris, Sterling: Peeters [Studies op het gebied van de Nederlandse taalkunde 5].
- Degand, L. & H. Pander Maat (2003).** A contrastive study of Dutch and French causal connectives on the Speaker Involvement Scale. In: A. Verhagen & J. van de Weijer (red.), *Usage based approaches to Dutch.* Utrecht: LOT, 175-199.
- Dik, S.C. (1997a).** *The theory of functional grammar. Part I: The structure of the Clause.* Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Dik, S.C. (1997b).** *The theory of functional grammar. Part II: Complex and derived constructions.* Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Dik, S.C., K. Hengeveld, E. Vester & C. Vet (1990).** The Hierarchical Structure of the Clause and the Typology of Adverbial Satellites. In: J.A. Nuyts, M. Bolkestein & C. Vet (red.), *Layers and levels of representation in language theory.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 25-70.
- Hannay, M. & C. Kroon (2005).** Acts and the relation between grammar and discourse. *Functions of Language* 12, 87-124
- Hengeveld, K. (1988).** Layers and operators in Functional Grammar. *Journal of Linguistics* 25, 127-157.
- Pander Maat, H.L.W. & T.J.M Sanders. (2000).** Domains of use or subjectivity. The distribution of three Dutch causal connectives explained. In: E. Couper-Kuhlen & B. Kortmann (red.), *Cause Condition Concession Contrast. Cognitive and Discourse Perspectives.* Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 57-82.
- Pander Maat, H. & L. Degand (2001).** Scaling causal relations and connectives in terms of speaker involvement. *Cognitive linguistics* 12, 211-245.
- Pit, M. (2003).** *How to express yourself with a causal connective. Subjectivity and*

In: *Nederlandse Taalkunde* 10 (2), 153-185.

causal connectives in Dutch, German and French. Amsterdam/New York: Rodopi.

Pit, M., H. Pander Maat & T. Sanders (1997). 'Doordat', 'omdat' en 'want'.

Perspectieven op hun gebruik. *Taalbeheersing* 3, 238-251.

Sweetser, E. (1990). *From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press.

Verstraete, J.C. (1998). A semiotic model for the description of levels in conjunction: external, internal-modal and internal-speech functional. *Functions of Language* 5, 179-211.

Vet, C. (1998a). Epistemic possibility in the layered structure of the utterance. In: M. Hannay (red.), *Functional Grammar and verbal interaction*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 149-165.

Vet, C. (1998b). The multi-layered structure of the utterance: about illocution, modality and discourse moves. In: M. Hannay (red.), *Functional Grammar and verbal interaction*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1-23.

Vismans, R. (1994). *Modal particles in Dutch directives: a study in functional grammar*. Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.

Voetnoten

* Dit onderzoek wordt financieel gesteund door FRFC-Project Nr 2.4551.03 van de Franstalige Gemeenschap van België. Liesbeth Degand is onderzoeker aan het FNRS (Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek). Adres van de auteurs: Henk Pander Maat, Universiteit Utrecht, Vakgroep Nederlands/Utrecht Institute of Linguistics OTS, Trans 10, 3512 JK Utrecht; Liesbeth Degand, Université catholique de Louvain, Centre for Text and Discourse Studies, Place B. Pascal 1, B-1348 Louvain-la-Neuve, e-mail: degand@lige.ucl.ac.be.

1 Een andere versie van deze driedeling vinden we in Verstraete (1998).

2 Voorwaarts causale connectieven (*dus, daarom, daardoor, ...*) leiden een gevolg in S2 in dat ze verbinden met een oorzaak in S1; achterwaarts causale connectieven (*omdat, want, doordat, ...*) leiden een oorzaak in die ze verbinden met een gevolg.

3 Doordat aspectuele operatoren zoals "progressive" of "perfective" in vele talen ontbreken, en de specificatie van satellieten optioneel is (cf. infra), is het vaak het geval dat de Nucleaire predicatie en de Kernpredicatie identiek zijn (cf. Dik 1997, 64).

4 Op zich mist dit complement een illocutionaire operator, maar wij volgen Vet (1998a:152) in de aanname dat de functie van deze operator wordt overgenomen door het predikaat in de hoofdzin.

5 Daarnaast geldt bij volitionele relaties een speciale conditie op het event type in het tweede segment: dat moet namelijk het kenmerk +control dragen (zie Dik 1997a:112-115; 227-230).

6 Wij danken één van de reviewers van *Nederlandse Taalkunde* voor de suggestie onze corpusdata aan te vullen met www-gegevens.

7 We danken Talitha van den Ham, student-assistente bij de Vakgroep Nederlands van de Universiteit Utrecht, voor haar hulp bij deze zoekopdracht.

8 Het is opvallend dat net dit uiterst zeldzame gebruik prototypisch is geworden voor de speech-act-relatie binnen Sweetser's domeintheorie.

9 Het is overigens nog niet zeker dat *dus* in voorbeeld (47) een propositionele interpretatie heeft; het is ook mogelijk dat een schrijver verschillende graden van persoonlijke betrokkenheid kan uitdrukken in een motivatie voor een aansporing. Ook denkbaar is dat het FG-axioma dat een imperatiefuiting geen modale laag bevat, herzien moet worden (vergelijk ook de mogelijkheid van modale bijwoorden als *zeker* en *beslist* in imperatieven). Op dit punt is verder onderzoek geboden.

10 Wij danken de reviewer die ons op voorbeelden van het type (62) heeft gewezen.

In: *Nederlandse Taalkunde* 10 (2), 153-185.

11 Dit soort voorbeelden zijn we in onze corpusanalyse buiten beschouwing gelaten, juist omdat ze zich door de aanwezigheid van de komma formeel onderscheiden van de overige gevallen.